

ZORAN ĐERIĆ

Akademija umjetnosti Banja Luka

SRPSKA I HRVATSKA KULTURNA EMIGRACIJA U XX VEKU

Abstract: There are several million Serbian and Croatian emigrants who constitute the intellectual or cultural elite, consisting of renowned scientists and artists from the fields of literature, theater, music, fine arts, and film. These waves of emigration, which were, above all, of political nature, occurred in three periods: following WWI, WWII, and after the dissolution of Yugoslavia after 1989.

Key Words: emigration, Serbs, Croats, literature, film, science.

I. UVOD

“Danas više od trećine srpskog naroda živi izvan srpske države”, primetio je akademik Dragan Nedeljković koji je i sam veći deo svog radnog veka proživio u inostranstvu. Srbi žive na pet kontinenata, u više od sto zemalja. “Na osnovu raspoloživih podataka iz domicilnih zemalja, u kojima Srbi žive kao iseljenici, nacionalne manjine, ili gde privremeno borave [...] sa dosta pouzdanosti se može tvrditi da danas *Srba u svetu ima oko četiri miliona.*” (Vejinović, 1999: 11)

Krajem XIX veka, među brojnim srpskim iseljenicima u Ameriku, našli su se i potonji naučnici svetskog glasa: Nikola Tesla i Mihajlo Pupin, i jedan i drugi su ostavili pisana svedočanstva o sebi, svom poreklu i zavičaju. Tesla je, nesumnjivo, Srbin iz Hrvatske (rođen 1856. godine, u Smiljanu, Lika, Vojna granica, tadašnja Austrija, a danas Republika Hrvatska; 1884. otišao u Ameriku, američko državljanstvo dobio 1889. godine; umro u Njujorku, 1943), tako da je je istovremeno i «najveći srpski naučnik» i «najveći hrvatski znanstvenik» («Danas», 2005). Mihajlo Pupin (rođen 1854. u Banatu, u mestu Idvor, 1883. primljen na njujorški Kolumbija-koledž, diplomirao i dobio američko državljanstvo, postdiplomske studije nastavio na engleskom univerzitetu Kembridž, potom doktorirao u Berlinu, 1889. godine, vratio se u Njujork i postao profesor univerziteta, i tu ostao do smrti, 1935. godine) je bio profesor teorijske i eksperimentalne fizike, pronalazač u oblasti telekomunikacije, naučnik svetskog glasa (Enciklopedija Novog Sada, 2003).

Posle Prvog svetskog rata mnogo je mladih srpskih i hrvatskih studenata na evropskim univerzitetima. Među njima i budući vodeći pisci srpskog, odnosno hrvatskog modernizma, odnosno avangarde, kao i diplomate, visoki državni službenici u inostranim poslanstvima Kraljevine SHS; odnosno Kraljevine Jugoslavije. Deo njih se, posle dolaska komunista na vlast i promene političkog sistema u zemlji, odlučio za emigraciju.

Tokom Drugog svetskog rata, i po njegovom završetku, došlo je do velike političke emigracije.

Sredinom 60-ih, iz ekonomskih razloga, veliki broj Srba i Hrvata odlazi na privremeni rad u zapadno-evropske zemlje, ali i u Ameriku i u Australiju, gde se, potom, i stalno naseljava.

Poslednje srpske seobe bile su 90-ih godina, kao posledica raspada Jugoslavije i građanskog rata koji je potom izbio. Među izbeglicama i prognanicima iz Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, koji su krenuli prema Srbiji i Crnoj Gori, odnosno prema Evropi i Americi, našlo se i na desetine pisaca, naučnih radnika i umetnika.

II. SRPSKA EMIGRACIJA

1901. godine je osnovan Srpski narodni savez u Americi, koji ubrzo počinje da izdaje *Amerikanski Srbobran*, list koji još uvek izlazi svakodnevno. Potom se osnivaju širom SAD i Kanade, ali i u Evropi, srpska kulturna društva, crkvene i dobrotvorne organizacije, kao i naučne, školske, književne i kulturne ustanove, odnosno društva, klubovi i biblioteke, pa i štamparsko-izdavačka preduzeća. Poput sličnih konstitucija ruske, odnosno poljske emigracije, i pripadnici srpske emigracije stvaraju sebi okruženja koja su nalik na ona u domovini (Karapandžić, 1999).

Oreol srpske emigracije u XX veku poneo je Vladika Nikolaj Velimirović, koji je još za vreme Prvog svetskog rata boravio u misijama u Engleskoj i Americi, tokom Drugog svetskog rata bio u nemačkom zatočeništvu, a kad su se Srbi počeli iseljavati u prekomorske zemlje, 1947. g. je pošao za njima u SAD, gde je i umro, 1956. godine, kao dvostruki izgnanik: iz Otadžbine i iz Srpske pravoslavne crkve. Tek se poslednje decenije ovog veka vratio tamo odakle je potekao i gde je uvek pripadao, ovaj izuzetni srpski religiozni pesnik i mislilac.

Drugi važan oreol poneo je Jovan Dučić, koji se u emigraciji obreo kao već ostareli diplomata, ali i jedan od najvećih srpskih pesnika XX veka.

Posle Drugog svetskog rata, u emigraciji, u Londonu, živeli su članovi dinastije Karađorđević, pa i sam kralj Petar II, kao i članovi izbegličke vlade, sa njenim predsednikom, Slobodanom Jovanovićem, koji je bio ugledni univerzitetski profesor, istoričar, akademik i pisac. Uz njih su bili srpski patrijarh Gavriilo Dožić, vladike Nikolaj i Lavrentije, kao i članovi bivših jugoslovenskih stranaka: Desimir Tošić, Milan Grol, i drugi.

U Londonu su se, u različitim vremenima, našli: Dimitrije Mitrinović (1887-1953), avangardni pesnik, koji se u emigraciji ostvario kao mislilac, osoben i cenjen, a pripada njenom prvom talasu; Miloš Crnjanski (kome ćemo se još vratiti), koji pripada drugom, i Borislav Pekić (1930-1989), prozni pisac i esejist, koji pripada trećem talasu srpske emigracije (uz Danila Kiša i Boru Ćosića, jedan od najznačajnijih srpskih proznih pisaca u emigraciji).

Pored Mitrinovića, u emigraciji za vreme ili posle Prvog svetskog rata našli su se: Boško Tokin, stiže u Francusku 1916. godine, 1919. je u Parizu, sledeće u Italiji, potom se vraća u Beograd, gde objavljuje prvu srpsku filmsku kritiku, odlazi u Zagreb, ali ne prestaje da kontaktira sa francuskim piscima i saraduje sa njihovim časopisima; Dragan Aleksić, dadaist, u Pragu je od 1920. godine, kasnije se vraća, boravi jedno vreme u Zagrebu, a potom u Beogradu; Moni de Buli, nadrealist, odlazi u Pariz 1925. godine, vraća se u zemlju, pa ponovo u Pariz i ostaje do smrti, 1968. godine, 1928; Branko Ve Poljanski (Branislav Micić), zenitist, odlazi u Pariz 1927. godine i ostaje do kraja života, 1947. godine. I drugi avangardni pesnici, nadrealisti, dadaisti, zenitisti, kao i pripadnici drugih *-izama*, u periodu od 1917. do 1934. godine, borave u Parizu, Cirihu, Beču, Londonu, kao i drugim umetničkim centrima, koji su u to vreme bili i centri slovenske emigracije prvog talasa.

Među istaknutim emigrantima nalaze se: Đoko Slijepčević, pisac izuzetno značajne, dvotomne *Istorije Srpske pravoslavne crkve*; Ratko Parežanin, publicista i istoričar; Dragoljub R. Aćimović, pesnik, pripovedač, kasnije i izdavač, pored ostalog i Crnjanskovog *Lamenta nad Beogradom*.

Kada ovom spisku dodamo i pisce koji su u emigraciju otišli 70-ih i 90-ih godina, onda imamo puno elemenata za raspravu o srpskoj emigrantskoj književnosti. Ne postoji, koliko nam je poznato, ni jedna celovita studija o srpskoj zagrančnoj književnosti. Postoje pokušaji sagledavanja pojedinih njenih aspekata, a među takvima je i onaj koji zastupa Borivoje M. Karapandžić, u knjizi *Duhovno stvaralaštvo srpske emigracije* (Melburn, 1978). Indikativan je podnaslov ove, ne velike po značaju, knjige duhovnih portreta – *Prilozi za*

istoriju savremene srpske književnosti (zagranične). U kratkom predgovoru, Karapandžić ne obrazlaže svoju zamisao koja je, sudeći po naslovu, a još više po podnaslovu, ambiciozno zamišljena, ali ne i realizovana. Istorija srpske zagranične književnosti, znači, nije napisana. Ovome je prethodila antologija *Na stazama izbegličkim – srpsko pesništvo u izbeglištvu* (Melburn, 1969), koju je sastavio sa Matejom Matejićem, jednim od cenjenijih pesničkih imena u emigraciji. Matejić je rođen 1924. godine u Smederevu. Emigrirao je 1945. u Italiju i Nemačku, u SAD se uselio 1956. godine. Služio kao sveštenik, a potom doktorirao i predavao slavistiku na američkim univerzitetima. Piše poeziju i prozu, kao i naučne radove. Od pesničkih knjiga: *Pesme*, Minhen 1964; *Hilandarski rukopis*, Kolumbus 1981; *Svet izvezen stihovima*, Beograd 1992. i *Na rubu* (1997).

Više pokušaja da se napiše istorija srpske zagranične književnosti preduzimaio je Vasa Mihailović, koji je u emigraciji od 1945. godine. Pesnik, pripovedač, književni kritičar i istoričar, antologičar i bibliograf – nesumnjivo ličnost koja ima predispozicije za takav poduhvat. Ali do pisanja istorije srpske zagranične književnosti ipak nije došlo, zbog njegovog uverenja da “ne postoji emigrantska književnost ni poezija kao takva, već književnost pisana na strani istim jezikom i u istoj kulturnoj tradiciji.” (Mihailović, 1988: 14). Drugim rečima, sve ono što je napisano na srpskom jeziku, bez obzira na kom kontinentu, pod kojim nebom i u kakvom okruženju, ukoliko je književno relevantno, naravno, pripada jednoj i samo jednoj književnosti – srpskoj.

Tu tezu zagovara Mateja Matejić u pogovoru prvoj antologiji srpskog pesništva u raseljensktvu, *Na stazama izbegličkim: srpsko pesništvo u izbeglištvu – 1945-1968* (Melburn 1969). Potom je ponavlja u predgovoru izboru “Srpska poezija u raseljensktvu”, časopis *Raska*, br. 36-37, 2001. A na takvom je stanovištu i Slobodan Vuksanović koji u predgovoru antologiji *Pesme sa granice*, Beograd [b.g.], str. 8, ističe: “Ne postoji emigrantska ili iseljenička poezija, već samo zagranična ili poezija u dijaspori. Odlazak iz svoje zemlje (iz bilo kojih razloga) nikako ne može iseljenicima oduzeti pripadnost sopstvenom narodu. Nacionalnost svakoga čoveka jeste činjenica na koju se ne može uticati, ona se dobija rođenjem. Prema tome, pripadnici jedne nacije, rasuti po svetu, “ostaju” i dalje pripadnici svoje nacije, pa tako i njihova umetnost pripada nedeljivoj nacionalnoj umetnosti i kulturi.”

Pri Matici srpskoj u Novom Sadu osnovana je biblioteka pisaca srpske dijaspore, gde se prikuplja građa i priprema veliki bibliografski rečnik srpskih pisaca koji su svoja dela objavljivali uglavnom u inostranstvu, ali poslednjih godina sve više i kod domaćih, nacionalnih izdavača, kao što su *Matica srpska*, *Prosveta*, *Srpska književna zadruga*, pa i neki drugi, manji izdavači. Srpska akademija nauka i umetnosti (SANU) organizovala je okrugle stolove na temu srpske dijaspore, u nastojanju da se sagledaju svi njeni aspekti, a među njima i, najvažniji, naučni, književni i umetnički. Kao rezultat jednog takvog nastojanja, 1995. godine je primljena, a 2002. objavljena bibliografija *Srpska književnost u emigraciji, 1941-1991*. Bibliografiju je pripremila Ljiljana Vasić, bibliotekar SANU. Koliko nam je poznato, postoji samo elektronsko izdanje ove bibliografije, na sajtu SANU.

Za početak savremene srpske *zagranične poezije* Mihailović uzima 1945. godinu (Mihailović, 1988: 11-15). Od te godine polaze i M. Matejić i B. Karapandžić, sastavljači prve antologije srpskog pesništva u raseljensktvu: *Na stazama izbegličkim: srpsko pesništvo u izbeglištvu – 1945-1968* (Melburn 1969). To su razlozi zbog kojih u njegovoj antologiji nema mesta za pesnike poput Dučića, Rastka Petrovića i Crnjanskog. Iako, istorijski gledano, i njihova deklarativna emigracija započinje upravo u to vreme. Dučić je poslanik u Madridu sve do raspada Jugoslavije: kad je Poslanstvo ukinuto, on prelazi u SAD, avgusta 1941. godine. Rastko Petrović je, nakon što ga je smenio ambasador nove Jugoslavije, po završetku Drugog svetskog rata, odlučio da ostane u Americi. Bivši sekretar kraljevskog poslanstva,

nastavio je težak život “političkog” emigranta. Iz sličnih razloga i Crnjanski ostaje u Engleskoj, a ne vraća se u Jugoslaviju 1945. godine.

Drugo obrazloženje donekle ima uporište: da oni “pripadaju jednom drugom dobu”, ali se ne možemo složiti sa tvrdnjom da “u izbeglištvu nisu ostali dugo, niti im je ono nametnulo trajnu sudbinu.” (Mihailović, 1988: 11).

Jovan Dučić zaista *pripada jednom drugom dobu*. Rođen je 1874. godine u Trebinju koji je tada pripadao Turskoj (od 1908. je pod Austro-Ugarskom, a od 1918, odnosno 1919. godine u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevini Jugoslaviji). 1899-1906: studira u Ženevi. Povremeno putuje u Pariz. 1910: ataše u Carigradu; 1912-1914: sekretar Poslanstva u Rimu; 1914-1918: u Atini; 1918-1922: u Madridu; 1924-1926: u Ženevi; 1926-1927: u Kairu, u koji se ponovo vraća 1929; 1932-1933: poslanik u Budimpešti; 1933-1937: u Rimu; 1937-1940: ambasador u Bukureštu; 1940-1941: poslanik u Madridu, a potom, avgusta 1941. prelazi u Ameriku. 1941-1943: živi u Indijani (Gera), kod svog rođaka Mihaila Dučića.

Do odlaska u emigraciju, on je već uveliko u zemlji bio priznat i slavljen. Za dopisnog člana Srpske kraljevske akademije izabran je 1924. a za redovnog 1931. g. Godinu dana kasnije objavio je *Sabrana dela* u šest knjiga. U svoj dnevnik, 23. januara 1937.g. upisao je: “Sve sam mogao biti u životu, ali samo ne apatičan”. Doba njegove izolacije, pa i dugogodišnjeg odbacivanja od matice, nastaje nakon njegove smrti u Americi, dve godine po dolasku. Od knjiga koje je objavio u emigraciji (monografija *Grof Sava Vladislavić...*, nekoliko političkih brošura), samo je jedna pesnička, *Lirika*, objavljena (kojim li slučajem!) baš na dan njegove smrti, 7. aprila 1943. godine u Pitsburgu. Osam godina kasnije u Čikagu su objavljeni zaostali rukopisi – knjige: *Staza pored puta*, *Moji saputnici* i *Jutra s Leutara*. Dugo je potom odlagan njegov povratak, najpre u zavičaj srpskog jezika i književnosti, a potom i u rodno tlo. Poezija koju je napisao i objavio do 1941. stala je ponovo na mesto koje je i imala – najistaknutije u modernoj srpskoj književnosti; prećutkivane su one “američke” pesme; ali je zato povratak posmrtnih ostataka potrajao do naših dana. Tek 2000. g. Dučićevi posmrtni ostaci su preneti i sahranjeni u Trebinju.

I Rastko Petrović je do odlaska u emigraciju bio afirmisan kao srpski pisac. Rođen je u Beogradu 1898. godine. U januaru 1916. stiže u Francusku, najpre u Nicu, gde polaže maturu, a potom u Pariz, na studije. Pariz će odigrati presudnu ulogu u formiranju njegove književne ličnosti. Putuje po svetu, a tuguje za Beogradom. Godine 1926. postavljen je za pisara u Kraljevskom poslanstvu u Vatikanu. Krajem 1935. stiže u Čikago, a sledeće godine ga premeštaju u Vašington, takođe u Kraljevsko poslanstvo. Po završetku Drugog svetskog rata, odlučuje se za ostanak u Americi. U emigraciji piše ali ne objavljuje, ne ostaje dugo, ali ostaje do smrti, koja je usledila posle tri-četiri godine emigrantskog života. Imao je objavljene četiri knjige: među njima i, za modernu srpsku književnost, prelomnu – *Otkrovenje* (1922). Po snazi inovativnosti, ali u jednom drugom žanru, tu je i jedinstvena knjiga *Ljudi govore* (1931). Ali on puno objavljuje u periodici, još od 1917.g. najpre u “Zabavniku” (Krf), potom u “Zenitu” i SKG, pa utirući put novima i modernima - u “Putevima” i “Svedočanstvima”. U Americi, dakle u emigraciji, piše ali ne objavljuje, ne ostaje dugo, ali ostaje do smrti, koja je usledila kao i kod Dučića, posle tri-četiri godine emigrantskog života. Slična je i posthumna sudbina. Rasto umire 1949.g. a njegovi posmrtni ostaci preneti su iz Amerike tek 1986. godine. Sahranjeni su u porodičnoj grobnici na Novom groblju u Beogradu. Rastkovi neobjavljeni rukopisi ugledali su svetlo dana 1961.g. roman *Dan šesti*, a 1970. zbirka stihova *Ponoćni delija*. Već 1958.g. načinjen je dvotomni izbor iz njegovih dela; 1964. štampana su *Izabrana dela*, takođe u dve knjige; a 1974, odnosno 1977. objavljena su *Dela Rastka Petrovića* u VI knjiga.

Miloš Crnjanski je takođe uveliko poznat pisac pred Drugi svetski rat. Rođen je 1893. godine, u Congradu, u Mađarskoj. Gimnaziju je učio u Temišvaru. Prvi svetski rat ga zatiče kao studenta u Beču. Mobilisan je u austrougarsku vojsku i poslat u Galiciju. Početkom 1919. dolazi u Beograd, na studije. Ima, pored ostalog, objavljene knjige: *Lirika Itake* (1919), *Dnevnik o Čarnojeviću* (1921), roman *Seobe* (1929), a već 1930.g. *Sabrana dela* u dve knjige. Često boravi u inostranstvu. 1935. odlazi u Berlin u diplomatsku službu. Putuje po Španiji, u Skandinavske zemlje i u Englesku. 1939. i 1940.g. je u Rimu, u diplomatskoj službi. Kratko boravi u Lisabonu, a potom je u Londonu od 1941.godine. Ali poratne godine za njega su ne samo *godine političke emigracije*, nego i *godine najvećih iskušenja, materijalnih nedaća, nostalgije, godine očajanja i pomisli na samoubistvo*. Posle dvadeset takvih godina, pisac se vraća u domovinu, da bi u njoj proživeo svojih poslednji 10 godina života, dočekaao zasluženu slavu. Nekoliko godina pre toga počinju da se objavljuju njegova dela koja ga svrstavaju među najznačajnije srpske pisce HH veka.

Ivo Andrić (1892-1975) nije bio u emigraciji, ali je već 1914. godine, kao pripadnik Mlade Bosne, uhapšen i zatvoren. Boravio je u zatvorima u Splitu, Šibeniku i Mariboru, a potom je interniran u Travnik i Zenicu. Amnestiran je 1917. godine, kad odlazi u Zagreb na lečenje. U to vreme nastaje i njegova prva, pesnička, knjiga, *Ex Ponto*, koja već samim naslovom odaje njegov osećaj odbačenosti, njegovu pripadnost izgnanim pesnicima. "Taj rani Andrić, i to upravo onaj iz *Ex Ponta* (iz ćelije i, potom, iz progonstva) [...] vodi svoje poreklo iz istog izvora iz koga i religijske krize ovoga mladića zatvorenog među četiri zida", zapazio je Radomir Konstantinović. Još na školovanju u Sarajevu, a potom na studijama koje započinje u Zagrebu, 1912, a nastavlja u Beču, sledeće godine, odnosno u Krakovu, 1914. on je "nepopravljivi melanholik", često pomišlja na samoubistvo, ali to ne čini, svestan njegovog apsurd. U jednom pismu iz Poljske piše: "Teško je nama, strancima, koji ne možemo ni u svojoj zemlji da živimo, ni u tuđoj da se obiknemo" (Popović, 1992: 151).

Andrić je od 1920. do 1941. imao je izuzetnu diplomatsku karijeru, u Rimu, Bukureštu, Madridu, Ženevi i Berlinu. Kada su Nemci bombardovali Beograd, napušta Berlin, ne prihvata privilegije za sebe, već deportaciju za Jugoslaviju. Po Dolasku u Beograd, odlazi u penziju, odnosno u kućnu izolaciju, do kraja rata. Živi od danas do sutra, ponovo nihilistički nastrojen: "Ni u mladosti, kad su ljudi obično veseli i bezbrižni, po samoj prirodi mladosti, ja nisam bio ni srećan ni miran ni veseo. Već tada sam poznavao iste ovakve dane, nedelje i mesece bezizlaznog očaja i želje: da umrem. Samo tada je često i dugo, i danju i noću, šumila moja tuga nada mnom kao moćno zeleno drvo, bogato lišćem i plodom i puno ptica. I ja sam se često gubio u nerazumljivim harmonijama svoje sopstvene tuge. Sada, kad je osećanje potpune bezizlaznosti već odavno postalo redovno stanje mog duha, nema tuge ni njenih harmonija koje naš lični očaj vegzuju sa dušom sveta. Ono bogato drvo istrulelo je i sagorelo. Zaboravio sam mu oblik i ne mogu da se setim šuma njegovog lišća; njegov pokisli pepeo ne razaznajem od zemlje i kala, sa kojima se pomešao." (Popović, 1992: 150-151).

Izbeglištvo, odbačenost, stranstvovanja svih vrsta, obeležili su živote, a potom i dela pomenutih pesnika, koji, ako uračunamo u neku vrstu "emigrantskog staža" i vreme njihove diplomatske aktivnosti, mogu da se porede sa pripadnicima ruske Prve emigracije, dok *realnom* emigracijom pripadaju, uglavnom, Drugoj.

Pod Treću emigraciju možemo podvesti srpske pisce kao što su: Bora Ćosić (1932, koji je 90-ih emigrirao u Berlin); Aleksandar Petrov (1938, živi u Pitsburgu, u Americi, gde uređuje "Američki Srbobran", pesnik, esejist, u poslednje vreme i romanopisac); Kolja Mićević (1941, koji živi u Francuskoj, uglavnom od prevodenja poezije, pesnik i esejist koji je u zemlji objavio više pesničkih i esejističkih knjiga, kao i antologija francuske poezije); Maja Herman Sekulić (1949), pesnikinja, prozni autor i esejist, koja već dugo živi u Americi, ali redovno objavljuje i u domovini. 90-oh je objavila više pesničkih knjiga, kao i izabrane

pesme u izdanju Matice srpske. Zoran Vragolov (1952), pesnik i prevodilac, takođe živi u SAD. Objavio je jednu pesničku knjigu, *Gramatika ćutanja*, 1989. godine.

Nebojša Vasović (1953), pesnik i esejist, živeo je u Lisabonu, a potom u Kanadi i Americi. Tokom poslednje dve decenije Nebojša Vasović je objavio veliki broj pesničkih knjiga u zemlji, među njima: *Brazil* (1986), *Pesme za decu i kaluđere* (1989), *Gong u žitu* (1991), *Talmud i ja* (1992), *Muzika roba* (1992), *Sedam činova* (1995) i *Posečene su šume* (2003), *Dnevnik I* (2004), kao i dve polemičke knjige: *Protiv Kundere* (2003) i *Lažni car Šćepan Kiš* (2004).

David Albahari (1948), rođen u Peći, živeo u Beogradu, od 1997. godine u dobrovoljnom je egzilu u Kanadi. Njegove knjige redovno se pojavljuju kod srpskih izdavača, a među najnovijim su zbirke priča: *Pelerina* (1993), *Pelerina i nove priče* (1997), *Neobične priče* (1999) i *Drugi jezik* (2003); romani: *Kratka knjiga* (1993), *Snežni čovek* (1995), *Mamac* (1996), *Mrak* (1997), *Gec i Majer* (1998) i *Svetski putnik* (2001). Autor je dve knjige eseja: *Prepisivanje sveta* (1997) i *Teret* (2004). Albahari je dobitnik najznačajnijih književnih nagrada u Srbiji: od eve nagrade za knjigu priča, preko nagrada “Stanislav Vinaver” i “Branko Ćopić”, do Ninove nagrade za roman godine. On je i prvi dobitnik nagrade “Balkanika” za roman (1997), koja se dodeljuje za najbolju knjigu na Balkanu. Knjige su mu prevedene i objavljene na 14 jezika.

U Holandiji su, pored ostalih, Dragan Klaić (1950, teatrolog), pesnik i prozni pisac Slobodan Blagojević (1951), a do nedavno je tamo živeo Nemanja Mitrović (1960), jedan od najistaknutijih mlađih autora 80-ih godina. Najpoznatija imena u emigraciji su: Branimir Štulić, rok autor, koji je 80-ih snimio veliki broj LP ploča, dok je 90-ih objavljeno nekoliko izbora njegovih pesama, a sada živi u Holandiji, i Rade Šerbedžija, filmski glumac, koji je objavio par pesničkih knjiga – *Promenljivi*, 1987. i *Crno, Crveno*, 1989. Živi u Americi.

Poseban slučaj čine pesnici koji su rođeni u Hrvatskoj, odnosno u Bosni i Hercegovini, kao i na Kosovu, koji su poslednje decenije bili prinuđeni da napuste svoj rodni kraj. Većina njih je emigrirala u Srbiju, odnosno u Crnu Goru, gde sada žive i stvaraju sa statusom izbeglica. Među njima su značajni pesnici: sa Kosova – Radoslav Zlatanović (1937), Darinka Jevrić (1947-2007) i Slobodan Kostić (1952); iz Hrvatske - Zdravko Krstanović (1950), Nebojša Devetak (1955) i Mirko Demić (1967); iz Bosne i Hercegovine – Đorđo Sladoje (1954).

Pojedine srpske pisci u dijaspori ne možemo tretirati kao emigrantske, jer su tamo rođeni, kao pripadnici manjinske nacionalnosti. Tako, na primer, vodeća ličnost srpske dijasporu u Mađarskoj, Stojan Vujičić, pesnik, esejist i prevodilac, tamo je rođen (1933) i nije emigrant. Među najistaknutijih pesnicima srpske dijasporu u Rumuniji je Slavomir Gvozdenović (1953) koji, takođe, nije emigrant, budući da je tamo i rođen. Takvih primera ima više.

Iz brojne i raznovrsne srpske književne emigracije trećeg talasa izdvojili smo četiri autora: Danila Kiša, Milovana Danojlića, Đorđa Nikolića i Stevana Tontića.

Danilo Kiš (1935-1989) se smatrao “dobrovoljnim izgnanikom”. Od 1979. živeo je u Parizu, ali je već od 1962. bio lektor u Bordou, dve godine, potom od 1973. do 1976. takođe u Bordou, ali je povremeno dolazio u Beograd, letovao na Hvaru i u Dubrovniku, i tako do svoje smrti, 1989. godine. Umro je u Parizu, ali je, po njegovoj želji, prenet i sahranjen u Beogradu. Njegova proza i eseji, pa i poezija, kasnije, prevedeni su na brojne jezike, a Kiš je uživao izuzetan ugled u svetu.

Milovan Danojlić (rođen 1937. godine), kao lektor boravi u Francuskoj, u Poatjeu, već od 1975. godine, a trajno se nastanjuje 1984. Od tada živi u Parizu i Poatjeu, ali i povremeno u Srbiji, u svom selu. Putuje po celom svetu, a knjige mu izlaze u Jugoslaviji, gde dolazi na njihove promocije, takođe i da primi brojne nagrade, među njima i najuglednije, za poeziju i romane. Neke od poslednjih pesničkih knjiga objavio je u emigraciji: *Večiti nailazak* i

Čekajući da stane pljusak. U Beogradu su mu objavljene i nove knjige izabranih pesama: *Tačka otpora* (1999) i *Razgorevanje vatre*, 2000. godine.

Dorđe Nikolić (rođen 1946. godine), početkom sedamdesetih emigrirao je u Ameriku. Završio je postdiplomske studije slavistike na Nortvestern univerzitetu, gde je radio na doktorskoj disertaciji o srpskoj emigrantskoj poeziji. U emigraciji je objavio pesničke knjige: *Po starim reljefima* (1975) i *Grmovi, trave* (1978), kao i dve knjige na engleskom jeziku – *Three Slavic Poets (Tri slovenska pesnika*, sa J. Brodskim i T. Karpovičem, 1975) i *Key to Dreams According to Djordje (Ključar po Đorđu*, u prepevu Čarlsa Simića, 1978). Zbirka *Srpska glava*, u izdanju Srpske književne zadruge, 2000. skrenula je pažnju na ovog pesnika, do tada u zemlji nepoznatog. U međuvremenu je u Srbiji objavio: *Nebeski vrt* (2001), *Dopis* (2001) i *U potrazi za Euridikom* (2003). Živi u Čikagu.

Stevan Tontić (rođen 1946. godine) je živeo u Sarajevu do 1993. godine, kada odlazi u Nemačku, *zemlju svog egzila* (tako stoji u poslednjoj biografiji). Ono što je proživeo tokom nekoliko sarajevskih ratnih godina, dakle pre odlaska u emigraciju, publikovano kao *Sarajevski rukopis* (1993), to autentično pesničko svedočanstvo, odnosno njegova autobiografska proza, *Tvoje srce, zeko* (1998), kao i pesničke knjige, *Moj psalam* (štampana u Berlinu, 1997) i *Izbjegličke pjesme* (Banja Luka 2002), specifičan su, potresan primer poslednje pesničke emigracije u našem veku.

III. HRVATSKA EMIGRACIJA

Središnja ličnost hrvatske moderne, Antun Gustav Matoš (1873-1914), posle neuspelog pokušaja studiranja u Beču, odlazi u vojsku, 1893. godine, a veće sledeće dezertira iz Hrvatske, najpre u Šabac, potom u Beograd. U Beogradu ostaje tri godine, baveći se muzikom, novinarstvom i književnošću. Krajem 1894. godine, preko Beča i Minhena odlazi u Ženevu, odatle, 1899. u Pariz, u kojem će ostati pet godina i napisati svoja najznačajnija prozna dela. 1904. opet je u Beogradu, kao vojni begunac. Posle 13 godina izbjivanja iz Hrvatske pomilovan je, pa se vraća u Zagreb, u kome ostaje do smrti. Ostavio je iza sebe dvadesetak rukopisa, kako objavljenih, tako i neobjavljenih pesničkih zbirki, novela, feljtona, eseja i putopisa.

Pesnik Tin Ujević (1891-1955), „pripadnik buntovnog naraštaja hrvatskih intelektualaca“, do početka Prvog svetskog rata je bio emigrant u Parizu, gde se isticao, pre svega, svojim političkim delovanjem: anti-austrijskim člancima u hrvatskoj štampi i vatrenim govorima u Beogradu, zagovarajući ideju o srpsko-hrvatskom jedinstvu i ujedinjenju Hrvatske i Srbije. Razočaran politikom unitarnog jugoslovenstva, odustaje od političkih ambicija i posvećuje se književnosti. Prve dve zbirke, *Lelek sebra* (1920) i *Kolajna* (1926), koje je napisao tokom rata u Parizu, objavio je u Beogradu, ćirilicom i ekavski. Do Drugog svetskog rata objavio je još zbirku *Auto na korzu* (1932) i izbor iz svog pesništva, *Ojađeno zvono* (1933). Komunističke vlasti su mu zabranile javno delovanje, pa je nekoliko godina živeo kao anonimni prevodilac. Vraća se u književnost 1950. godine, knjigom izabranih pesama *Rukovet*, da bi se poslednjom zbirkom, *Žedan kamen na studencu* (1954), potvrdio svoje vodeće mesto u hrvatskom pesništvu. Od povratka iz Pariza, 1919. do smrti, 1955. godine, živeo je boemski u beogradskim, sarajevskim, splitskim i zagrebačkim kafanama.

Prema pregledu „Hrvatska književnost u egzilu“, koji je sačinio Vinko Grubišić, za *Hrvatsku reviju*, 1991. godine, „hrvatska emigracija proteklih 50 ili 60 godina ne obiluje nekim osobito značajnim književnim opusom“. Najzapaženiji hrvatski književnici u iseljeništvu u tom razdoblju su: Rajmund Kupareo iz Čilea, Viktor Vida iz Argentine, Mirko Vidović iz Francuske, Vinko Nikolić u Argentini i Španiji, i Boris Maruna, koji je živeo u Argentini, SAD i Španiji, a sada je velikoposednik u Čileu. Grubišić pominje i druga imena,

među kojima su Ivan Meštrović, Antun Bonifačić, Bogdan Radica, Dušan Žanko, Gracijan Raspudić i Lucijan Kordić, koji su se, pored književnosti, bavili i drugim poslovima.

U Matici hrvatskoj je 2003. godine objavljena knjiga *Život u emigraciji*, Karla Mirta (Mirth, 1917), jedne od „vodećih intelektualnih osobnosti hrvatske dijaspore na sjevernoameričkome kontinentu u drugoj polovici 20. stoljeća“ (Granić, 2003: 423). On je pripadnik treće emigracije hrvatskih emigranata, na Zapad je otišao posle 1945. godine. Živeo je najpre u Italiji, potom u Španiji, pa u Njujorku. Njegov *Život u emigraciji* je „publicističko-književna reminiscencija“ na život u tuđini i susrete sa drugim hrvatskim emigrantima: Ivanom Meštrovićem, Bogdanom Radicom, Vladkom Mačekom, itd.

Iste godine izlazi i knjiga *Agonija Evrope*, Bogdana Radice, koja doživljava čak i svoje ćirilčno izdanje. Radica je među onim hrvatskim emigrantima o kojima se sve više govori i piše i koji se poslednjih godina vraćaju u kontekst savremene hrvatske književnosti.

Deset godina pre toga, 1993. godine, udruženi izdavači iz Omiša i Splita, objavili su knjigu *Iseljena Hrvatska*, Ante Kadića, u kojoj je propraćena hrvatska književna stvarnost i produkcija u emigraciji, „uz racionalni element, primjerno je nazočan i emocionalni domoljubno-nostalgični“ (iz recenzije Nedjeljka Mihanovića).

Nedavno je u Australiji promovisana pesnička knjiga Ivane Bačić-Serdarović, *Sol Elafita* (Melburn, 2006), jednog od najznačajnijih autora hrvatske dijaspore. Rođena u Dubrovniku, 1954. godine, Ivana Bačić-Serdarović preselila se u Australiju posle tzv. Hrvatskog proleća. Pored tri pesničke knjige, objavila je obimnu romansiranu biografiju *Mojmir* (1999), o Mojmiru Damjanoviću Bragadinu, jednom od najpoznatijih hrvatskih iseljenika u Sidneju.

Hrvatska emigracija u XX veku bila je prevashodno politička. Osim pomenutih pisaca, među hrvatskim emigrantima u Južnoj Americi (posebno u Argentini), SAD, Kanadi, Velikoj Britaniji, Nemačkoj, Švedskoj i Francuskoj, bilo je i drugih pisaca, uglavnom bez većih literarnih vrednosti.

IV. SRPSKA I HRVATSKA EMIGRACIJA U SVETU FILMA

Mnogi Jugosloveni, među njima podjednako i Srbi i Hrvati, ali i Slovenci, radili su na filmu, pre svega kao glumci, ali i kao reditelji, snimatelji, montažeri, i tako zabeleženi u istorijama evropske, ali i holivudske kinematografije.

Srbini iz Novog Sada, Svetislav Petrović (1895-1962), pod pseudonimima Svetozar Petrov i Ivan Petrović, bio je zvezda evropskog nemog i zvučnog filma. Počeo je da snima u Beču, u preduzeću «Sasha Film», 1918. godine. Prvu filmsku ulogu ostvario je 1919. u filmu *Nečovek*, reditelja Paula Činela (Czinner), a potom i u filmu *Gospođa sa suncokretom*, reditelja Mihalja Kertesa (Mihaly Kertesz). Tokom 40 godina rada, ostvario je preko stotinu uloga u nemim i zvučnim filmovima u Austriji, Nemačkoj, Čehoslovačkoj i Francuskoj. Najznačajniji filmovi koje je snimio: *Keningsmark* (1923), u režiji Leonsa Pere (Perret); *Umetnička duša* (1925), Žermen Dilak (Germaine Dulac); *Proces* (1948), Georg Vilhelm Pabst (Georg-Wilhelm Pabst); *Lift za gubilište* (1957), Luj Mal (Luis Malle).

Vladimir Totović, pionir filma u Vojvodini, filmski glumac (Novi Sad, 1898 – poginuo u ratu kod Gorice, 1917). U leto 1915. godine otišao u Budimpeštu i ubacuje se u jednu filmsku ekipu. Statirao je i igrao manje uloge u tri mađarska filma. Od ušteđevine je kupio filmsku kameru, potom se vratio u Novi Sad i počeo sam da snima filmove.

Ita Rina (pravo ime Ida, po nekim izvorima Italina, Kravanja, 1907-1979), Slovenka, koja se udala za beogradskog inženjera Đorđevića i potom promenila ime u Tamara Đorđević. Započela je svoju filmsku karijeru u Berlinu, 1927. godine. Ostvarila je dvadesetak glavnih uloga u nemim i zvučnim filmovima. Najpoznatija je ona koju je ostvarila u nemačko-češkoj koprodukciji, *Erotikon*, reditelja Gustava Mahatija (Machaty).

Zagrebački glumac, Zvonimir Rogoz (1887-1988), proveo je 20 godina u Čehoslovačkoj, kao član Narodnog pozorišta u Pragu (od 1929-1949). Tu je započeo i svoju filmsku karijeru, ostvarivši više od 50 uloga, nekoliko u nemim, a većinu u zvučnim filmovima. Najznačajniju glumačku kreaciju ostvario je u filmu *Ekstaza* (1933), u režiji Gustava Mahatija. Po povratku u Jugoslaviju, nastavio je da snima filmove. Poslednju ulogu realizovao je kao stogodišnjak, u filmu *Glembajevi*, Antona Vrdoljaka, 1988. godine.

Zagrepčanka Štefica Vidačić (rođena 1905), postala je Mis Jugoslavije 1926. godine, potom Mis Evrope 1927, posle čega je dobila angažman na filmu. Kao filmska glumica koristila je pseudonim, Štefi Vida (Steffie).

Jovan Rajčević (Giovanni Raicevich), beogradski pozorišni glumac i pevač Ljuba Stanojević, nekadašnji član Srpskog narodnog pozorišta Mihajlo Kovačević (Michel Kovatchevitch), Džon Mildžan (John Miljan), Amerikanac poreklom iz Dalmacije, Beogradanin Voja Đorđević (Voya George), Milena Penović (Penovich), pevačica i glumica Erika Družović, Aleksandar Ostojić iz Kovina, Nikola Lovrić (Nikolaus Lovric) i Josip Runić, samo su od nekih poznatiji jugoslovena koji su ostvarili uglavnom manje filmske uloge u svetskoj kinematografiji.

Između Prvog i Drugog svetskog rata, iza filmskih kamera, stajali su i pojedini Jugosloveni, srpskog, odnosno hrvatskog porekla. Najznačajniji je Slavko Vorkapić (Vorkapich), reditelj, montažer, stručnjak za specijalne efekte, teoretičar filma i pedagog (1894-1976). U Holivud je došao 1921. godine, radeći najpre kao scenograf, potom kao epizodni glumac i reditelj. Film koji je režirao u saradnji sa Robertom Florejom (Florej), *Život i smrt holivudskog statista br. 9413*, bio je jedan od prvih američkih avangardnih filmova.

Pionir domaćeg dokumentarnog filma iz Sarajeva, Nikola Drakulić, uoči Drugog svetskog rata iselio se u SAD: U Kaliforniji je osnovao svoje filmsko preduzeće i snimao dokumentarne filmove.

Franjo Ledić (1892-1981), otpočeo je svoju filmsku karijeru u Italiji i Nemačkoj, gde je osnovao svoje preduzeće "Ocean Film", 1919. godine.

Osnivač beogradskog preduzeća «Adrija Nacional», Ranko Jovanović (1883-1966), radio je od 1926. godine u Londonskom filmskom preduzeću "Stol Corporation", kao dramaturg i pomoćnik reditelja u studiju. Milutin Ignjačević (1899-1949), suosnivač «Adrija Nacionala», više godina je u Minhenu radio na filmu, da bi 1923. godine režirao kratki igrani film, *Per aspera ad astra*, pod pseudonimom Tagoran Gand.

Josip Novak (1902-1970), koji je u Beogradu vodio preduzeće «Pobeda film», izučio je filmski zanat u Berlinu i Minhenu.

Maks Kalmić (1905-1941), iz Beograda, otpočeo je rad na filmu u Parizu, tridesetih godina. Po povratku u Jugoslaviju, snimio je jedan od najboljih dokumentarnih filmova, *Nedovršene simfonije jednog grada* (1941).

Filmski reditelj i scenarist, Dušan Makavejev (Beograd, 1932), koji je odrastao i školovao se u Novom Sadu, posle zabrana i osuda koje je doživeo u Jugoslaviji (najpre mu je zabranjena prestava *Novi čovek na Cvetnom trgu*, 1962. godine, a onda i igrani film *W.R. Misterije organizma*, 1971, sa koga je skinuta zabrana tek 1986. godine), otišao je na rad u inostranstvo. U Parizu je snimio film *Sweet Movie* (1974), u Švedskoj je snimio film *Mister Montenegro* (1981), u Australiji film *Coca Cola Kid* (1985). U inostranstvu je snimio još dva igrana filma: *Manifesto* (1988) i *Gorila se kupa u podne* (1992).»Svojim ostvarenjima uvrstio se među protagoniste novih kretanja u svetskom filmu, posebno političkom žanru» (Enciklopedija Novog Sada, 1999).

Novosađanin Želimir Žilnik (1946), jedan od autora tzv. crnog filma, posle zabrana, prihvatio je ponudu nemačkih producenata i otišao u Nemačku da snima filmove. U razdoblju

1974-76, snimio je više dokumentarnih filmova i jedan igrani, *Das Paradies (Raj)*. Posle toga se vratio u Novi Sad.

Još neki autori, kojima nije bilo dopušteno da snimaju u Jugoslaviji, snimali u inostranstvu, ili u nekoj vrsti koprodukcije, poput Aleksandra Petrovića, Živojina Pavlovića. Dok su drugi, mlađi, naročito pripadnici tzv. češke škole, iako nikad nisu zvanično emigrirali, odlazili u inostranstvo i snimali filmove, poput Slobodana Šijana, Gorana Paskaljevića, Emira Kusturice.

Poslednje decenije sve više snima u Holivudu glumac Rade Šerbedžija. A već nekoliko godina tamo je u nekoj vrsti angažmana i srpski reditelj Srđan Dragojević. Na filmu ima i drugih, manje ili više poznatih imena koji su emigrirali iz nekadašnje zajedničke države. Poslednjih nekoliko decenija sve više je mladih ljudi koji odlaze na školovanje u inostranstvo i tamo ostaju i posle studija, da rade. Ipak, o toj novoj generaciji emigranata, koja već pripada XXI veku, još uvek je prerano iznositi zaključke, jer se još uvek nije jasno diferencirala ni prema svojoj domovini, niti prema određenoj političkoj, odnosno kulturnoj opciji.

SUMMARY: There are several million Serbian and Croatian emigrants who constitute the intellectual or cultural elite, consisting of renowned scientists and artists from the fields of literature, theater, music, fine arts, and film. These emigrations, which were, above all, of political nature, occurred in three periods: following WWI, WWII, and after the dissolution of Yugoslavia after 1989.

Key Words: emigration, Serbs, Croats, literature, film, science

LITERATURA

- Avramović, Zoran (1994), *Politika u književnom delu Miloša Crnjanskog*, Beograd.
- Bunjac, Vladimir (1986), *Kamenovani Crnjanski*, Valjevo.
- Vejinović, S. (1999), *Srbi u dijaspori. U prošlosti i sadašnjosti*, Novi Sad.
- Vuksanović, Slobodan, pr. *Pesme sa granice*, Beograd [b.g.]
- Grečić, V. (1998), *Jugoslovenske spoljne migracije*, Beograd.
- Grubišić, Vinko (1991), *Hrvatska književnost u egzilu*, Hrvatska revija, Zagreb
- Deretić, Jovan (2001), *Kratka istorija srpske književnosti*, Novi Sad.
- Đerić, Zoran (2007), *Sa Istoka na Zapad. Slovenska književna emigracija*, Novi Sad.
- Đerić, Zoran (2007²), *Dom i bezdomnost u poeziji HH veka, na primerima ruskih, poljskih i srpskih emigrantskih pesnika*, Pančevo.
- Enciklopedija Novog Sada* (1999), knjiga 13, Novi Sad.
- Enciklopedija Novog Sada* (2003), knjiga 22, Novi Sad.
- Enciklopedija Novog Sada* (2007), knjiga 28, Novi Sad.
- Kadić, Ante (1993), *Iseljena Hrvatska*, Udruženi izdavači iz Omiša i Splita.
- Karapandžić, Borivoje M. (1999), *Duhovno stvaralaštvo srpske emigracije*, objavljena u Melburnu 1978. godine, fototipski je izdata u Novom Sadu.
- Kosanović, Dejan; Tucaković, Dinko (1998), *Stranci u raju*, Beograd.
- Matejić, Mateja, pr., (1969), *Na stazama izbegličkim: srpsko pesništvo u izbeglištvu – 1945-1968*, Melburn.
- Medaković, Dejan (1998), *Srbi u Beču*, Novi Sad.
- Migracije visokostručnih kadrova i naučnika iz SRJ* (1996), Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd.
- Mirth, Karl (2003), *Život u emigraciji*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Mihailović, Vasa (1988), *U tuđem pristaništu. Antologija zagorične srpske poezije*, Čikago.
- Nedeljković, Dragan (1994), *Dijaspora i otadžbina*, Beograd.

- Palavestra, Predrag (1990), "Sudbina i delo Dimitrija Mitrinovića", u: Dimitrije Mitrinović, *Sabrana djela*, I, Sarajevo.
- Petrov, Aleksandar (1994), *Manje poznati Dučić*, Trebinje; Pitsburg; Beograd.
- Popović, Radovan (1992), *Knjiga o Dučiću*, Beograd.
- Popović, Radovan (1982), *Istina o Dučiću*, Beograd.
- Popović, Radovan (1986), *Izabrani čovek ili život Rastka Petrovića*, Beograd.
- Pupin, Mihajlo (1979), *Sa pašnjaka do naučenjaka*, Beograd (napisana na engleskom jeziku i objavljena u Americi krajem XIX v.)
- Radica, Bogdan (2003), *Agonija Evrope*, Zagreb.
- Srpska književnost u emigraciji, 1941-1991* (2002), Bibliografija. Pripremila Ljiljana Vasić, bibliotekar SANU, Beograd.
- Srpska poezija u raseljeništvu* (2001), časopis *Raška*, br. 36-37.
- Tošić, Desimir (2000), *O ljudima*. Eseji, zapisi, sećanja, Beograd.